

УДК 340.1

МІСЦЕ І РОЛЬ КИЄВО-РУСЬКОЇ ДЕРЖАВИ В БАГАТОВІКОВІЙ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ

І. Бойко

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, Львів, Україна, 79000,
e-mail: boyko.ist@ukr.net*

Проаналізовано місце і роль Києво-Руської держави в багатовіковій історії українського державотворення. Акцентовано увагу на тому, що Києво-Руська держава була тим фундаментом, з якого і розпочалося створення Української держави. Утворення і розвиток княжої Київської держави з центром у Києві –закономірний результат внутрішнього соціально-економічного та політичного розвитку українців. Розкрито характерні риси державно-правового розвитку Київської Русі. Зазначено, що роси, русини, українці – це історичні етніми одного народу, мовою якого є українська, яка відома ще з VII століття Києво-Руська держава відіграла важливу роль в українській та європейській історії. Києво-Руська держава – Україна-Русь справила значний вплив на культурні, політичні та державотворчі процеси у Східній Європі. Ця середньовічна українська держава досягла значного політичного розвитку і за рівнем економіки та культури увійшла до найпередовіших країн тогочасної Європи.

Ключові слова: державотворчі процеси, українське державотворення, Києво-Руська держава, українська державність, Україна.

DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/vla.2019.68.074>

Сучасний розвиток євроінтеграційних процесів та утвердження України як демократичної і правової держави передбачає всебічне та об'єктивне вивчення історії українського державотворення. Вивчення й усвідомлення історії державотворчих процесів в Україні повинно стати основою формування свідомого патріотизму та активної громадянської й державної позиції. У контексті складних політичних процесів сьогодні важливим, насамперед, є збереження та розвиток національної ідентичності, самобутності, духовних національних цінностей. Також зараз важливо усвідомити, що національна історія є дієвим інструментом згуртування українського суспільства, вагомим засобом зміцнення державної єдності України, її незалежності та національної безпеки. Ґрунтовне вивчення й узагальнення тисячолітнього досвіду національного державотворення має надзвичайне значення як для самоідентичності кожного українця, так і для консолідації українського народу заради розвитку сильної України. У цьому аспекті, базовим, фундаментальним вбачається необхідність проаналізувати історичні етапи розвитку Української держави.

В історії українського державотворення вагоме місце займає Києво-Руська держава, яка була тим фундаментом, з якого і розпочалася історія Української держави. Ця середньовічна українська держава зі столицею в Києві існувала з першої половини IX – до середини XII століття, її основою були сучасні українські землі. Утворення і розвиток Києво-Руської держави з центром у Києві було закономірним результатом внутрішнього соціально-економічного та політичного розвитку українців.

Як свідчать історичні джерела, упродовж тисячоліть на території сучасної України відбувалися тривалі та складні процеси державотворення. Зародження ранньої державності на території України розпочалося з IV ст. на східно-європейській рівнині між Дністром і Дніпром, його притоками на межі античного західного світу і кочового східного степу, тобто на території сучасних етнічних українських земель [4]. Творцями ранньої державності в період Середньовіччя на території України були слов'яни. Вперше у писемних джерелах про слов'ян згадано на рубежі нашої ери, причому вони були автохтонами Східної Європи і жили тут ще в епоху раннього заліза. Однак у письмових джерелах того часу їх називали скіфами. Деякі дослідники вважають, що скіфи-орачі були слов'янами. З початку I тис. н. е. слов'яни фігурують у писемних джерелах вже під назвою венедів. Згідно з повідомленнями античних авторів, у I столітті н. е. венеди заселяли Східну і Центральну Європу між Дніпром на сході і Одером на заході. На півночі територія розселення венедів досягла лівобережжя Прип'яті, на півдні – рубежів Лісостепу і Степу. Згодом поряд із венедями у писемних джерелах з'являються дві нові назви для визначення слов'ян: анти і склавини. В історичній та історико-правовій науці досі чітко й однозначно не конкретизовано походження цих термінів, але в них уперше відображено поділ слов'ян на західних (склавини) і східних (анти). У писемних джерелах VI століття містяться відомості про антів (східні слов'яни-венеди), які у II–V століттях проживали на землях між Дніпром і Дністром, їхня територія охоплювала також Лівобережжя Дніпра. Анти вели осілий спосіб життя, займалися орним землеробством, видобуванням й обробіткою заліза, ткацтвом, знали осіле скотарство. У них відбувався процес розпаду старої родової громади, на зміну якій приходила нова територіальна громада. У сільській територіальній громаді антів відбувалася соціальна диференціація, зокрема вирізнялися заможні сім'ї, які мали у своїй власності певне майно, формувалася соціальна верхівка, яка складалася з різних осіб, у тому числі і з вождів племен [5, с. 26].

Історичні відомості про перші племінні об'єднання східного слов'янства, їхні державні політичні утворення на українських землях знаходимо в найдавніших писемних творах римських учених I–II століть н. е. Плінія Старшого, Корнелія Тацита, Клавдія Птолемея, де слов'яни згадані під назвою венеди. Етнонім слов'яни вперше вжили візантійські автори Псевдо-Кесарій, Іоан Ефеський, Менандр. Важливі відомості про землі нинішньої України містять твори готського хроніста Йордана «Про походження та діяння готів» (інша назва цієї книги «Гетика» (551 р.)). Цікаву інформацію подав візантійський історик Прокопій Кесарійський. У праці «Історія воєн» (550–554 років) П. Кесарійський детально описав побут і життя слов'ян: «Ці племена, слов'яни і анти, які не управляються однією людиною, але здавна живуть у народоправстві (демократії), і тому у них щастя і нещастя в житті вважається спільною справою. І у всьому іншому в обох цих варварських племен все життя і закони однакові. Вони вважають, що один тільки бог, творець блискавок, є владикою над усіма, і йому приносять у жертву биків і здійснюють інші священні обряди. Долі вони не знають і взагалі не визнають, що вона по відношенню до людей має какуюлибто силу, і коли їм вотвот загрожує смерть, охопленим чи хворобою, або на війні потрапили у небезпечне становище, то вони дають обіцянку, якщо врятуються, негайно ж принести богу жертву за свою душу; уникнувши смерті, вони приносять в жертву і те, що обіцяли, і думають, що порятунок ними куплено ціною цієї жертви. Вони шанують річки, і німф, і всякі інші божества, приносять жертви всім їм і за допомогою цих жертв виробляють і ворожіння. Живуть вони в жалюгідних хатинах, на великій відстані один від

одного, і всі вони часто міняють місця проживання» [7, с. 15]. Докладну інформацію про Києво-Руську державу та її населення, зокрема, подали арабські письменники, мандрівники, які головним містом слов'ян уважали Київ, який називали «Куяб». Значні відомості про слов'янські племена у 20–50 рр. X століття на українських землях подав арабський письменник Аль-Масуді, описавши поділ слов'ян на племена та їхні особливості, зазначивши, що вони займалися хліборобством, почасти скотарством, були суворі та сміливі, любили свободу і справедливість. [11, с. 5].

У процесі зародження ранньої української державності, перш за все, сформувалася територія постійного проживання слов'янських племен, як одна із найважливіших ознак держави. У V столітті розпочався процес об'єднання слов'янських племен у союзи племен. Далі внаслідок повільного, але неминучого розвитку й ускладнення суспільного виробництва, а також і всього суспільного життя, об'єктивно виникали такі соціально необхідні потреби, функції, на реалізацію яких починають зосереджуватися лише окремі члени роду, племені. У цей час починають формуватися спочатку невеликі групи людей, за котрими поступово закріплювалися ці «ролі», що здебільшого вже спеціалізувалися на вирішенні саме загальних соціальних справ, насамперед: управління – організація, координація діяльності родичів, співплемінників; координація релігійних вірувань – ритуально-обрядові, релігійні функції; військове керівництво – організація захисту від загарбників та ін. [10, с. 40].

Першою вдалою спробою праукраїнців створити власну державу з організованим військом та участю населення в політичному житті була держава Антів, яка утворилася на території України у межиріччі Дністра і Дніпра наприкінці IV століття та існувала до початку VII століття. Антську державу ще називали «Антським царством» (*Regnum Antorum*) або «Антською землею». Власне антів-слов'ян дослідники вважають першими достовірними предками українців. Найважливіші справи анти вирішували демократичним шляхом – на народних зібраннях. У разі виникнення небезпеки обирався цар. Відомий етнолог і археолог, професор Українського вільного університету В. Щербаківський (1856–1957) уважав, що іменем «анти» називали групу українських племен, а М. Грушевський (1866–1934) прямо називав антів (вихідців з трипільських племен) українцями [3, с. 176–177]. Візантійські хроністи Прокопій Кесарійський і Менандр та готський Йордан характеризували Антську державу як міцне політичне об'єднання, міжплемінний військово-політичний слов'янський союз із демократичним ладом. Під ударами аварів держава Антів у 602 році припинила своє існування. Антська держава стала основою Київської держави – «Русі».

Найактивніші державотворчі процеси на українських землях у період раннього середньовіччя відбувалися у VIII–IX століттях. У той час відбувалося становлення Києво-Руської держави. Почалося воно з політичної самоорганізації племінних слов'янських об'єднань. У басейні трьох річок – Росі, Росавиці й Росави – на правобережжі Дніпра ще з VI століття існував полянський союз племен, який у IX столітті став центром об'єднання східних слов'ян. За літописними повідомленнями, напередодні утворення Києво-Руської держави на території України існували такі слов'янські племена: поляни біля Києва, сіверяни над Десною, деревляни на південь від Прип'яті, дуліби над Західним Бугом, уличі, які жили у пониззі Дніпра, Побужжі та на берегах Чорного моря, тиверці над Дністром, хорвати без означення певного місця, вірогідно на Прикарпатті та ін. Упродовж століть у житті племен відбувалися соціально-економічні та політичні зміни. Деякі племена змінили осілість: уличі та тиверці спочатку жили над Дніпром, пізніше перейшли на захід, відступаючи під

натиском азійських орд. Племя дулібів набуло нових назв – бужан і волинян. Назви деяких племен засвідчують існування ще не вижитих родоплемінних відносин і походять від їхніх родоначальників (радимиці – від Радима, в'ятичі – від В'ятка). Інші назви визначали характер території (поляни – земля, придатна для обробітку, деревляни – територія, багата на ліс). Були племена, назви яких походили від політичних центрів (волиняни від Волині – тепер Грудек у Польщі, бужани від Буська – тепер Львівської обл.). Навколо Києва поступово формувалися, зміцнювалися і ставали більшими та міцнішими міжплемінні слов'янські об'єднання. Племена становили певну етнічну і культурну спільність, незважаючи на деякі особливості у мові, культурі, побуті [12, с. 55]. Слов'янські племена очолювали представники знатних родів, які здобули визнання внаслідок багатства, воєнних успіхів тощо. Найталановитіші та найенергійніші ставали князями, причому їхня влада поступово переходила у спадок. Усе це засвідчило початок процесу перетворення племен у їхні союзи та у князівства. Отож, до часу утворення Київської Русі налічувалося понад 100 слов'янських племен, які були об'єднані у 14 великих союзів: поляни, деревляни, уличі, тиверці, дуліби, бужани, волиняни, хорвати, сіверяни, в'ятичі, радимиці, дреговичі, кривичі, ільменські слов'яни. Союз племен радимиців мав вісім племен, в'ятичів – шість. За союзом закріплювалася назва племені, яке їх об'єднало [12, с. 55]. Поступово ці слов'янські племена видозмінювалися і перетворювалися на племінні князівства з власною територією, притаманною їм культурою, побутом, звичаями, зрештою, зі становленням державності. Розвиток суспільно-економічних відносин у слов'янських племенах, а також переростання органів племінного самоврядування в державні органи влади призвели до перетворення союзів племен у «княжіння» і «землі» державного зразка. Політичну організацію княжінь очолювали князі союзів племен, влада князів окремих племен ставала посередньою. Князівська влада набула спадкового характеру, постали слов'янські князівські династії.

Наприкінці VIII–IX століття писемні джерела вперше фіксують політичне об'єднання «Русь», яка мала військові, дипломатичні та торговельні контакти з Візантією. Зокрема, активні торговельні відносини руси мали зі середньовічними містами Причорномор'я, які були важливими осередками світової торгівлі з центром у Константинополі. Про це свідчить «Житіє Стефана Сурозького», датоване кінцем VIII століття, у якому ідеться про похід русів на чолі з вождем Бравлином на візантійську факторію в Криму Сурож. Велика руська рать, писав автор «Житія», воювала тоді від Корсуня до Корчева (слов'янська назва Керчі) у візантійських і хозарських володіннях, що стривожило обидві держави та спонукало їх до укладення військово-політичного союзу не лише проти арабів, а й проти Русі [13, с. 116]. Мусульманський географ іранського походження Ібн-Хордадбех у 820 році в «Книзі шляхів і країн» розповідав про участь русів у міжнародній торгівлі. У 838–839 роках посольство русів прибуло до Візантії (про це розповідає Бертинська хроніка єпископа Пруденція), метою якого могло бути укладення з імперією вигідної торговельної угоди. У 839 році, на прохання візантійського імператора Філофея, послів від народу рос прийняв король франків Людовик Благочестивий, посольство русів 838–839 років, що свідчило про завершення періоду ізоляції слов'ян, спричиненого аварськими завоюваннями і залежністю від хозар. У Бертинських анналах, які містять найдавнішу західноєвропейську згадку про державу «Русь», зафіксовано також, що у 839 році до імператора Людовика I (814–840 роки) прибуло посольство візантійського імператора Теофіла (829–842 роки), який: «прислав також... деяких людей, які стверджували, що вони і народ їх,

називаються Рос (Rhos); їх король (лат. гех) має титул хакана (лат. chakanus), і направив до нього (Геофіла), як вони стверджували, заради дружби...». За свідченням «Баварського географа» руси були незалежним народом на землях між хозарами й уграми. Тобто на той час вони не були підданими Хозарії і не сплачували данину каганату [13, с. 116–117]. Додатковим аргументом на користь цієї наукової концепції є – 840, 852, 860 та інші роки, у яких «Русь» виступала як самостійний суб'єкт тогочасних міждержавних і міжнародних відносин [1, с. 37–40]. Уже через рік, близько 840 року, руси організували новий похід проти Візантії, спрямований на її малоазійську провінцію Пафлагонію і столицю провінції – порт Амастріду, описаний патріархом Ігнатієм у «Житті Георгія Амастрідського». Автор «Життя» розповідав про русів як про добре відомий, принаймні у При чорноморському регіоні, народ. Отже, у першій половині IX століття, задовго до походів київського князя Аскольда проти Візантії, існувало політичне об'єднання «Русь», яке брало активну участь у міжнародній торгівлі. Русів добре знали у при чорноморських провінціях імперії і в Хозарії, а також у Константинополі, де у 838 році Руське посольство приймав імператор Філофей [13, с. 118].

Києво-Руська держава у своєму формуванні пройшла кілька етапів. Важливим вихідним пунктом становлення ранньої української державності виявилось існування на українських землях, як вище зазначалося, наприкінці IV – на початку VII століття Антської держави, у якій вже було зроблено вдалу спробу сформувати міжплемінний військово-політичний слов'янський союз із демократичним ладом. Іншим важливим чинником становлення ранньої української державності стало значне зростання і територіальне розширення племінних об'єднань східного слов'янства.

Києво-Руська держава утворилася у першій половині IX століття унаслідок політичної консолідації східнослов'янських племен. В історичних джерелах сучасники цю державу називали «Руська земля», «Русь», або «Україна-Русь». Основними передумовами її створення були: 1) формування постійної території проживання, на якій відбувався інтенсивний економічний розвиток (зростання продуктивності праці завдяки сприятливим кліматичним умовам, багатим природним ресурсам та удосконаленню знарядь праці), інтенсивний розвиток та піднесення міст – центрів ремесла й торгівлі, розвиток торговельного шляху «з варяг у греки» (шлях уздовж Дніпра зі Скандинавії до Візантії); 2) зростання майнової та соціальної нерівності; 3) заміна родової громади сусідською, яка об'єднувала невеликі сім'ї; 4) виокремлення панівної верхівки (управлінської, військової, релігійної – вожді, князі, воєводи, старійшини), яка починає керувати суспільством вже не тільки у його загальних інтересах, але, так чи інакше, й у власних корпоративних інтересах; 5) остаточне формування у другій половині VIII століття союзів племен, які почали переростати в племінні князівства; 6) необхідність захищати свої землі від нападів варягів, хозарів та інших войовничих кочових племен [6, с. 89–90].

Одним із перших найвідоміших правителів Києво-Руської держави був Аскольд, який походив із князівської династії, започаткованої князем Києм. Аскольд прославився своїми походами у 860, 866 та 873 роках проти Візантії, яка упродовж майже тисячоліття була однією з найсильніших держав у світі. Її політичного впливу зазнали країни і народи Європи та багато країн на Близькому і Середньому Сході. Цей вплив ґрунтувався не тільки на військовій силі Візантійської імперії, але і на вмільй й гнучкій зовнішній політиці, яка користувалася для досягнення політичної мети засобами економічного, ідеологічного (церковного) і культурного тиску. Формування першого державного об'єднання на землях східних слов'ян – Київського князівства за часів Аскольда ознаменувало вихід «Русі» на міжнародну арену.

Як відомо, особливу роль відіграв перший засвідчений чужоземними джерелами морський похід проти Візантії 18 червня 860 року, коли руський флот на чолі з Аскольдом вдерся до бухти Золотий Ріг і обложив Константинополь. Візантійському імператору Михаїлу III довелося сплатити контрибуцію й надати привілеї руським купцям на землях Візантії. Потужний удар руського флоту змусив Візантію визнати «Русь» як державу. Як зауважив літописець, відтоді вона стала називатися «Руською землею». Створення Київської держави й утвердження князя Аскольда в Києві ознаменувало існування сильної країни, на яку Візантії довелося зважати ще тривалий час. Аби здійснити військовий похід проти Візантії, Київська держава повинна була досягнути значного рівня розвитку, особливо державної організації, військової могутності та мати відповідне міжнародне визнання.

За Аскольда Києво-Руська держава досягла розквіту та міжнародного визнання і перетворилася на етнокультурний, політичний і соціальний осередок, який став основою подальшого розвитку й утвердження держави «Русь». Із Аскольдом пов'язана перша спроба впровадження у 860 році заходами князівської влади християнства на території Києво-Руської держави. Як припускають, тоді йшлося про навернення до християнської віри не окремих русичів, а якнайширшого загалу, й про підтримку християнської церкви впливовим оточенням князя, тобто про утвердження християнства як державної релігії. У 860 році під час мирних переговорів з візантійським імператором обряд хрещення прийняв не лише Аскольд, названий по-християнському Миколою, а й більшість його дружинників. Проте, справа подальшого поширення християнства в Києво-Руській державі наразилася на труднощі. Дослідники припускають, що не всі у князівському оточенні зрозуміли далекоглядність зовнішньополітичних заходів Аскольда й не всі наділені владою русини погодилися з ними. Проти Аскольда почала визрівати змова з метою усунути князя від верховної влади [7, с. 24–25].

У 882 році в Києві відбувся державний переворот, спрямований проти князя – християнина Аскольда, у якому вірогідно брали участь заколотники язичники – бояри з великокнязівського оточення та варязьке військо на чолі з Олегом. Як наслідок, до влади в Києво-Руській державі прийшла нова династія – Рюриковичі. Після державного перевороту великим князем київським став родич Рюрика князь Олег, який був опікуном малолітнього сина князя Рюрика – Ігоря і, відповідно, мав повноваження правити від імені княжича. Князь Олег об'єднав новгородську північ та київський південь. Саме місто Київ завдяки стратегічному розташуванню на Дніпрі і надалі було столицею держави. Олег та його наступник князь Ігор здійснювали активні походи на Константинополь та уклали з Візантією низку мирних угод, які розширили торгові привілеї русичів. Після загибелі Ігоря під час повстання деревлян найвища князівська влада опинилась у руках княгині Ольги, яка головні зусилля спрямовувала на стабілізацію держави. Правління її сина Святослава характеризувалося активним збільшенням території держави на схід та південь.

Основою Києво-Руської держави – «Русі» була територія Середнього Подніпров'я, визначена містами Київ–Чернігів–Переяслав (землі полян, деревлян, сіверян). Тільки до цих земель і міст вживали термін «Русь». Важливим кроком утвердження і розвитку Києво-Руської держави було визначення її кордонів. Встановлення державної території Київської Русі переважно завершилося наприкінці X – на початку XI століття У середині XI століття територія Києво-Руської держави була найбільшою у Східній Європі – її периметр сягав 7 тис. км. «Русь» простягалася від басейну Вісли – на заході до Ками і Печори – на сході, від Чорного моря – на півдні до Білого моря і Льодовитого океану – на півночі. Кордони Руської

держави не були постійними, – вони змінювалися упродовж усього періоду її існування. Особливо це стосується її південно-східних рубежів, які межували зі степом: саме вони зазнавали найбільших змін. На початку XI століття територія Київської держави становила 1,1 млн км² з населенням близько 4,5 млн. [13, с. 126]. На думку українських істориків (М. Грушевський, І. Крип'якевич, О. Щодра та ін.), ні Новгородська земля, ні Суздальська (як і решта приєднаних до Києва земель) у розумінні сучасників Руссю не були. Це переконливо засвідчують повідомлення літописів. Перший Новгородський літопис часто повідомляв про поїздки новгородців «у Русь» (тобто в Київ, Чернігів або Переяслав). Сухопутну дорогу з Новгорода на південь називали «Руський шлях». «Новгород не називали ні «Руссю», ні «Руською землею» на півдні (Іпат. л., 1141 і 1178 роки) і в самому Новгороді (Новг. 1 л.)». «Для новгородця під Руссю розумілася Київська земля... На відміну від жителів південної Русі, яких називали русинами, новгородці називали себе словенами». Новгородський перший літопис жодного разу не називав населення ані Приладожжя, ані всієї Новгородщини Руссю. Так само «в Русь» їздили зі Суздальської землі. «Ростово-Суздальська земля, а рівно і Рязань, протиставляються «Русі» і в південному літописі і в північно-східному». Смоленськ не вважали ані «Руссю», ані «Руською землею» [13, с. 125].

Значного розвитку Київська Русь досягнула за правління Володимира Великого. Він провів державні реформи, спрямовані на консолідацію племен, зміцнення центральної влади та відбиття нападів кочовиків. Іншим рішучим кроком князя стало запровадження християнства та організація руської церкви. Нова релігія інтегрувала під своєю егідою писемність, літературу, архітектуру та мистецтво.

Однією з найважливіших ознак Києво-Руської держави була наявність території, основу якої становили землі навколо Києва, Чернігова і Переяслова, поряд із якими проживали та об'єднувалися слов'янські племена, а також назва «Русь», про що зазначено у Літописі минулих літ, міждержавних угодах – «наша земля почала іменуватися Руською», що свідчило про початок політичної ідентифікації й, відповідно, вважалось однією з важливих ознак існування держави. Щодо назви «Русь» М. Грушевський зазначає: «Ім'я Руси заявляється в Україні далеко скоріше ніж в другій половині IX віка, і вже від IX в. у арабських географів воно спеціально прив'язується до Київщини: аль Джайгані, дуже авторитетний географ, що писав при уряді великого визира Саманидів, володарів Хорасана (край на півд. схід від Каспійського моря), а черпав свої відомості ще з старшого джерела, середини IX в. як здається, розрізняє в Русі три групи чи племена, і властива Русь для нього-се Київщина: їх володар живе в Києві (Куябі)» [3, с. 192].

Становлення держави пройшло тривалий шлях своєї еволюції. Її основними етапами стало означення спочатку держави (державного утворення) іменем пануючого племені, потім використання для означення назви держави слів «земля», «влада» і т. д., а в нові часи – з використанням слова «nation» (народ).

Найбільшої могутності Києво-Руська держава досягнула за Ярослава Мудрого, який став великим київським князем у 1019 році. При ньому Київ став головним політичним центром Східної Європи, місто зазнало значних архітектурних перетворень. За свідченням історичних джерел княжа резиденція Ярослава Мудрого була однією з найрозкішніших у Європі. Столиця Русі – Київ у XI столітті налічував близько 100 тисяч (за іншими даними 50 тисяч) мешканців і був одним із найбільших міст Європи, величезним міжнародним торговельним центром з численними колоніями іноземних купців. У Парижі, для порівняння, коли до нього прибула Анна Ярославівна, проживало близько 15 тисяч мешканців [14, с. 13]. У

Київській Русі з'явилися перші оригінальні зразки літератури, широко розвивалася освіта та культура, відбулася перша кодифікація юридичних норм. Саме за князя Ярослава Мудрого було укладено перший правовий кодекс Києво-Руської держави – «Руську Правду», яка стала своєрідним фундаментом писаного законодавства держави [9, с. 4–5]. У Києво-Руській державі панували віротерпимість і повага до інших народів. У багатьох містах України-Руси були поселення німців, поляків, євреїв, вірмен, готів, варягів та ін.

За формою державного правління Києво-Руська держава вважалася середньовічною монархією й влада у ній реалізовувалася на принципі сюзеренітету-васалітету. Відносини сюзеренітету-васалітету, характерні для Європи, особливо Західної, тут набули завершених форм, оскільки влада Великого князя над удільними князями, а їх – над боярством була мінімальною. Хоча київський князь був головним, Великим князем усієї держави, але з розвитком середньовічних відносин між київським і місцевим князями уклали князівські договори, так звані хрестоцільувальні грамоти.

Києво-Руська держава мала розвинуту систему органів державної влади. Організація державної влади і суспільства у Києво-Руській державі відповідала тогочасній європейській моделі. Вища державна влада належала князеві, який виконував найважливіші її функції – законодавчу, виконавчу, судову. Князь також очолював військо, володів значним державним апаратом. Йому належало право збирання податків, карбування монет і розпорядження скарбницею.

У Києво-Руській державі діяльність князя відстежувала та відкорегувала рада бояр. Щоправда, вона юридично не була оформлена, але мала значний вплив на князя. До ради входили найзаможніші землевласники, які займали посади у державному апараті, а також представники вищого духовенства. Великий князь разом із ними обговорював питання оголошення війни, укладення миру, встановлення союзів з іншими державами. У галузі внутрішньої політики діяльність ради виражалася в обговоренні та виданні нових статутів та уроків. Окрім цього, рада виконувала судові функції, брала участь у вирішенні військових, адміністративних, фінансових та інших питань. За відсутності князя або після його смерті рада ставала основним органом державної влади, який не тільки вирішував найважливіші питання внутрішньої та зовнішньої політики, а й встановлював владу майбутнього князя [12, с. 64].

Інкони у Київській державі скликали також князівські з'їзди, що вирішували князівські суперечки і деякі інші важливі питання. Його наслідком було укладення мирової угоди, яка супроводжувалася цілуванням Хреста на знак дотримання угоди. Взаємні договірні зобов'язання князів розглядали як символ миру та любові між ними. Порушення хресного цілування сприймали як особливо тяжкий гріх, за який винний мав бути покараний. Наприклад, на Любецькому з'їзді 1097 року у Любечі (тепер Чернігівської обл.) князі домовилися про припинення міжусобних війн і проголосили принцип, за яким кожен князь мав право володіти успадкованими землями та зобов'язувався не зазіхати на володіння інших князів. Це було добре, але насправді цей з'їзд не поклав край князівським міжусобицям. Був ще один з'їзд – Витачівський (тепер с. Витачів Київської обл.) у 1100 році, який позбавив князя Данила Ігоровича Володимиро-Волинського князівства.

У Києво-Руській державі сформувалися й утвердилися захисні механізми від тиранії та прагнення до демократизму, найвиразнішими проявами якого були вічові традиції Русі, які не давали абсолютизуватися владі князя. Правлячий князь у разі необхідності скликав народні збори населення – віча, що були важливим

органом влади та інститутом українського звичаєвого права і були відомі вже в добу племінного ладу. Віче виникло з племінних зборів у стародавніх слов'ян та характеризувалося як вияв волі народу, народної влади або народовладдя.

Віче віддавна відіграло суттєву роль у вирішенні важливих громадських та державних справ ще з часів – Антської держави. Перші письмові згадки про віче зафіксовано в історичних літописах. У головних містах Києво-Руської держави вічеві збори були одним із верховних органів влади упродовж X – на початку XII століття. Через віче народ мав відповідний вплив на політичне життя у бажаному для себе напрямі. Віче скликали у великих містах («городах») і в менших містах («пригородах»). Мешканці «пригородів» мали також право брати участь у вічі «старшого города». Віче збиралося на княжому чи церковному подвір'ї або на торговиці; регулярних вічових зборів не було, а їх скликали у разі потреби князь, бояри або ініціатива йшла від народу. Зафіксованого порядку дебатов і прийняття постанов віче не знало. Рішення на віче приймали шляхом схвалення чи заперечення тієї чи іншої пропозиції криками (звідси походить саме поняття «голосувати» – (подавати голос, кричати, перевагу мала та пропозиція, за яку голосніше кричали)). Компетенція вічевих зборів була досить широкою. З аналізу літописних джерел бачимо, що громада на вічі не тільки затверджувала князя, а й певною мірою впливала на нього, коли він вагався йти на князювання. Громада на вічі радилася з князем, висувала йому свої вимоги, і залежно від виконання їх порушувала питання про перебування його при владі. Віче обговорювало і вирішувало найважливіші державні та суспільні питання. До повноважень віча, крім затвердження і позбавлення влади князів, належало вирішення питань зовнішньої політики, війни і миру, контроль над адміністрацією та судочинством, а також з питань про скликання народного ополчення [12, с. 66].

Свідченням існування Києво-Руської держави була діяльність місцевих органів державної влади. Спочатку сформувалася і діяла десяткова система органів державної влади. Суть її полягала в тому, що на завойованих або приєднаних територіях Великий князь київський залишав військові гарнізони, очолювані тисяцькими, але згодом тисяча втратила своє реальне математичне наповнення та стала територіальним поняттям – округом, який очолював тисяцький. Він був керівником військових сил округу, здійснював поліцейську, судову та фінансову владу. Тисячі поділялися на сотні на чолі з соцькими, що також виконували фінансові, адміністративні та судові функції.

Важливою системою управління у Києво-Руській державі була двірцево-вотчинна, яка змінила десяткову. Вона утворилася при дворі князя. До її складу входили (дворецький, конюший, стольник, чашник та ін.), які, відтак, стали виконувати доручення князя, що мали загальнодержавне значення і не належали до їхніх безпосередніх обов'язків при дворі. На місця посилали представників центральної влади – намісників і волостелів. Вони відали адміністративними і судовими справами. Селами управляли старости, яких обирали їх жителі. Всі ці посадові особи одержували за свою службу з населення «корм» у вигляді різних поборів.

У Києво-Руській державі окремих судових органів ще не існувало. Судові функції виконували владці – як у центрі, так і на місцях. Суддями були князі, посадники, волостелі, тіуни, тисяцькі, соцькі, десятські. Суд, фактично, не був відділений від адміністрації. Він захищав, передусім, інтереси панівних верств руського суспільства. Суди поділялися на публічні (державні), вотчинні (приватні) та церковні. До компетенції винятково князівського суду належали справи, в яких хоча б однією зі сторін були представники знаті. Найважливіші справи князь

вирішував разом із боярами чи виносив на віче. Для вирішення незначних цивільних справ (розподіл спадщини, суперечки за межу тощо) князь посилав тіунів, дітських і отроків, які діяли від його імені. Час від часу князь виїжджав з тіунами у провінцію, об'їжджав громади та здійснював суд на місцях. Це був так званий, «поїзний суд». З виникненням великого приватного землеволодіння виникають приватні суди – суди землевласників над залежним населенням. Це право жалувалося землевласникам державою разом із землею. Зі запровадженням християнства та зростанням впливу церкви на віруючих виникають церковні суди, під юрисдикцію яких підпадали духовні та церковні люди щодо будь-яких справ, а миряни – стосовно справ про мораль, віру, подружніх проблем. Суддями на таких судах, залежно від типу злочину та статусу порушника, були єпископи, архієпископи чи митрополити [12, с. 67]. Існував і общинний суд, до юрисдикції якого належали: захист власності в разі порушення межі; проведення попереднього слідства, якщо вбивство було вчинено на території верви тощо. Члени верви були пов'язані круговою порукою і несли взаємну відповідальність за сплату землевласнику данини та за злочини, вчинені на території верви. Верв зобов'язана була в разі злочину почати слідство («гонити слід»), а якщо винного не знаходили, вона як громада відповідала за злочин на її території. В умовах середньовічної держави цей суд відігравав доволі незначну роль. Судовими урядовцями були: княжі тіуни, металники, слідчі (істці), ябедники (офіційні обвинувачі). Для доказів залучали свідків – послухів та видоків.

У Києво-Руській державі формувалося право як важливий регулятор суспільних відносин. Найважливішими джерелами права «Русі» були: спочатку звичаї, звичаєве право, князівські статuti й уроки, а згодом Руська Правда та ін. Що ж стосується чинних джерел та основних галузей й інститутів права «Русі», то відзначимо їх доволі високий рівень розвитку як для того часу, зокрема, справедливність, прогресивність і гуманність порівняно зі західноєвропейським правом, що, серед іншого, виявилось у відсутності смертної кари, мученицьких чи калічницьких видів покарання, ставленні до жінки та ін.

Києво-Руська держава була відома на міжнародній арені. Особливо її міжнародний авторитет зріс за правління великого київського князя Ярослава Мудрого, якого високо цінували в тогочасних впливових європейських колах, про що свідчать численні руські літописи та європейські хроніки. Правителі багатьох європейських держав вважали за честь поріднитися з великим київським князем. Так, дочка Ярослава Мудрого – Єлизавета була дружиною норвезького короля Гарольда Грізного, а після його загибелі (1066 року) вийшла заміж за короля Данії Свена Естрідсена. Друга дочка Анна була одружена з французьким королем Генріхом I. Після смерті чоловіка 1060 року стала регентшею під час неповноліття сина Філіппа I й упродовж 15 років фактично правила Францією, підписуючи документи «Анна-королева». Третя дочка – Анастасія стала дружиною угорського короля Андраша I. Сестра Ярослава Марія Добронева стала дружиною польського князя Казимира I, а син Ізяслав узяв собі за дружину сестру Казимира Гертруду-Олиславу. Ці останні шлюбні зв'язки були своєрідною ратифікацією договору, укладеного Ярославом і Казимиром. Згідно з цим договором «Русь» мала надавати військову допомогу Польщі у боротьбі за повернення Сілезії і приєднання Помор'я, а Казимир мав зобов'язання повернути захоплених раніше Болеславом Хоробрим руських військовополонених і відмовитися від будь-яких претензій на Червеньські міста. Ярослав Мудрий справді здійснив кілька військових походів проти повсталого проти Казимира Мазовії, забезпечив згодом її об'єднання з Польщею.

Син Ярослава Всеволод був одружений з дочкою візантійського імператора Мономаха – Марією. Сам Ярослав Мудрий був зятем шведського короля Олафа, мав також тісні династичні зв'язки з польським королем Казимиром. Оскільки шлюб у Середньовіччі був формою міждержавних дипломатичних відносин, можна говорити про вагомую роль «Русі» в міжнародному житті середньовічної Європи [12, с. 61].

Як вище зазначалося, першою засвідченою у писемних джерелах назвою історичної території України була «Руська земля», «Русь», або «Україна-Русь». У зв'язку з тим, що центром середньовічної української держави упродовж багатьох століть був Київ, в історичній літературі «Русь» отримала назву «Київська Русь». Термін «Київська Русь» – книжного походження й веде свій початок не з історичних джерел, а зі сторінок наукових праць першої половини XIX ст. В українських історичних писемних джерелах київська княжа держава називається «Руською землею» або «Руссю», в іноземних – «Руссю». Відповідно й народ цієї держави називали «русским». Широкого вжитку ця назва набула на українських землях лише від IX–X століть. Уперше в давньому руському літописі вона з'явилася в тексті, що стосується 852 року: «Нача ся прозывати Руская земля». З початком X століття назва «Русь» набула офіційного значення.

У X–XIII століттях назву «Руська земля» вживали у двох значеннях: конкретному – на визначення основи політичної спільноти – Середнього Подніпров'я, і розширеному, що охоплювало території, які спершу підпорядковувалися Києву, а згодом тим землям, що тяжіли до нього. Понад 400-літня традиція ототожнення себе з «Руською землею» не зникла і після розпаду цієї єдності. Наприклад, українська еліта, яка постала на основі козацтва та частини шляхти після відновлення Гетьманщини у середині XVII століття постійно наголошувала про спадкоємність української історії від киево-русських часів. Б. Хмельницький «князем чиниться», «іменує себе князем київським і галицьким». Цілком правильно вважає відомий український історик В. Брехуненко, що концепція «Гетьманщина – продовжувач Русі», прив'язуючи відновлену Українську козацьку державу до Київської Русі, необхідно розглядали як всеохоплююче пояснення законності утворення Гетьманщини [2, с. 66].

У період існування Київської Русі вперше було вжито назву нашої держави – «Україна» в Київському літописі 1187 року стосовно Переяславської землі. Ним окреслювали територію Переяславського князівства, що входило до історичного ядра «Русі» поруч із Київським і Чернігівським князівствами. Це слово також фігурувало у руських літописах під 1189, 1213, 1280 і 1282 року, позначаючи Галичину, Західну Волинь, Холмщину і Підляшшя. Цікавими є погляди відомого українського мовознавця Г. П. Півторака, який переконливо обґрунтував походження української, білоруської та російської мов, також спростував міф про те, ніби українці, білоруси та росіяни походять від єдиної давньоруської народності. Вчений доводить, що Київська Русь від самого початку формувалася як рання українська держава. Її державотворчим і об'єднавчим етносом стали південні русини, тобто праукраїнці. Згідно з концепцією професора Г. Півторака, якої дотримується більшість українських дослідників, «Україна» походить від слів «країна» або «край», тобто «у» означає «рідний», «свій». Дослідники пов'язують її зі словами край «найвіддаленіша від центру частина території, околиця», у краю, тобто «погранична територія», інші – з іменниками край, країна у значенні «рідний край, своя країна, рідна земля; земля, населена своїм народом». З утворенням Києво-Руської держави змінилося значення і слів країна та україна. Слово країна

від значення «територія племені» поступово набуло значення «територія князівства», а потім – «територія Русі». Відповідно до цього змінилося значення й слова українця: замість первісного значення «відділена частина території племені» воно стало означати «відділена частина території князівства», а потім – «відділена частина території Русі», розташована на межі античного західного світу і кочового східного степу [8].

Видатний український історик світової слави М. Грушевський назвав Києво-Руську державу – «Україна-Русь». Цим терміном український історик наголошував на історичній, культурній, звичаєвій, мовній і світоглядній спадкоємності сучасної України щодо стародавньої «Русі». Запропонований М. Грушевським термін слушно акцентує нерозривність єдиного історичного процесу на етнічній території Наддніпрянської та Західної України від самого початку княжої доби, через Києво-Руську державу (Київську Русь), Галицько-Волинську державу, Литовсько-Руську державу, Українську козацьку державу і досі. Термін «Україна-Русь» вживали ще з ХІХ століття, і він набув особливого поширення після написання М. Грушевським фундаментальної праці з української історії – «Історії України-Руси».

Отже, утворення і розвиток княжої Київської держави з центром у Києві було закономірним результатом внутрішнього соціально-економічного та політичного розвитку праукраїнців. Києво-Руська держава – «Україна-Русь» була однією з найбільших і наймогутніших держав ранньосередньовічної доби та справила значний вплив на культурні, політичні й державотворчі процеси у Східній Європі. Ця середньовічна українська держава досягла значного політичного й правового розвитку і за рівнем права, економіки та культури увійшла до найпередовіших країн тогочасної Європи.

Києво-Руська держава відіграла важливу роль в українській та європейській історії. Об'єднання в межах однієї Києво-Руської держави дало можливість східним слов'янам відстояти свої землі від нападів іноземних держав і кочових народів (на сході й півдні – від печенігів та половців, на півночі – від варягів, на заході – від польських та угорських королів, на півдні – від Візантії). Перемога київських дружин над кочівниками також врятувала західноєвропейські держави від тюркської навали.

Згодом втіленням державницької ідеї українського народу стала спадкоємниця і наступниця Києво-Руської держави, не менш могутня Галицько-Волинська держава, яка також займає важливе місце в історії Української держави.

Список використаних джерел

1. *Бойко І.* До питання про час заснування Української держави / І. Бойко // Вісник НТШ. – 2017. Ч. 58. – С. 37–40.
2. *Брехуненко В.* Війна за свідомість. Російські міфи про Україну та її минуле. / В. Брехуненко. – Київ, 2017. – 280 с.
3. *Грушевський М. С.* Історія України-Руси [Текст] : в 11 т., 12 кн. / Михайло Грушевський ; редкол. П. С. Сохань (голова) та ін. – Київ : Наукова думка, 1994. – Т. 1. – 736 с.
4. *Іванченко Р.* Четверте воскресіння України / Р. Іванченко // Урядовий кур'єр. – 21 серпня 1999. – №157.
5. Історія держави і права України: підручник / В. Д. Гончаренко, В. М. Єрмолаєв, В. О. Рум'янцеv ; за ред. В. Д. Гончаренка. – Харків : Право, 2013. – 704 с.
6. *Мироненко О. М.* Київська Русь [Текст] / О. М. Мироненко, І. Б. Усенко // Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – Київ : Українська енциклопедія, 2001. – Т. 3. К–М. – С. 89–90.

7. Мицик Ю. А. Історія України / Ю. А. Мицик, О. Г. Бажан, В. С. Власов. – 3-тє вид., допов. і переробл. – Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2010. – 595.
8. Півторак Г. Історична правда проти імперської облуди / Григорій Півторак // День. – № 184–185. – 2015. – 9–10 жовтня.
9. Правда Руська Ярослава Мудрого: початок законодавства Київської Русі: навч. посібник / уклад. Г. Г. Демиденко, В. М. Єрмолаєв; вступ. сл. В. Я. Тація. – Харків : Право, 2014. – 344 с.
10. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : навч. посібник / П. М. Рабінович. – Вид. 5-е, зі змінами. – Тернопіль : ЛІЛЕЯ, 2002. – 189 с.
11. Січинський В. Чужинці про Україну / В. Січинський. – Львів : Слово. 1991. – 96 с.
12. Тицик Б. Й. Історія держави і права України [Текст] : акад. курс: підручник / Б. Й. Тицик, І. Й. Бойко. – Київ: Ін Юре, 2015. – 808 с.
13. Щодра О. Історична географія України від найдавніших часів до кінця XVIII століття. [Текст] / Ольга Щодра. – Львів, 2016. – 296 с.
14. Щодра О. Київська Русь: невиконане завдання сучасного покоління істориків [Текст] / Ольга Щодра // Русь – Україна : посібник «Художня культура України». – Львів, 2014. – Вип.4. – С. 21–32.

References

1. Boyko, I. (2017). Do py`tannya pro chas zasnovannya Ukrayins`koyi derzhavy` [On the question of the time when the Ukrainian state was founded]. *Visny`k NTSH*. No. 58, 37–40.
2. Brexunenکو, V. (2017). *Vijna za svidomist`*. *Rosijs`ki mify pro Ukrayinu ta yiyi mynule* [War for Consciousness. Russian myths about Ukraine and its past]. Kiev.
3. Grushevs`ky`j, M. (1993). *Istoriya Ukrayiny`-Rusy`* [History of Ukraine-Rus] Kiev. Nauk. Dumka, 1, 176–192.
4. Ivanchenko, R. (1999). Chetverte voskresinnya Ukrayiny` [The fourth resurrection of Ukraine]. *Uryadov`j kur`yer*, No 157.
5. *Istoriya derzhavy i prava Ukrayiny: pidruchnyk* (2013) / V. D. Honcharenko, V. M. Yermolayev, V. O. Rum`yantsev ; za red. V. D. Honcharenka. – Kharkiv : Pravo, 2013. – 704 s.
6. My`ronenko, O. (2001). *Ky`yivs`ka Rus`* [Kievan Rus]. Kiev. Ukrainian Encyclopedia, Vol. 3, 89–90.
7. My`cy`k, Y., Bazhan, O., Vlasov, V. (2010). *Istoriya Ukrayiny* [History of Ukraine] Kiev. Publishing house «Ky`yevو-Mogy`lyans`ka akademiya».
8. Pivtorak, G. (2015). Historical truth against the imperial pretense / Gregory Pivtorak // Day. – № 184–185. – 9–10 Oct.
9. Demy`denko, G., Yermolayev, V., Taciya, V. (2014). *Pravda Rus`ka Yaroslava Mudrogo: pochatok zakonodavstva Ky`yivs`koyi Rusi: navch. posib.* [True Ruska Yaroslav the Wise: the beginning of the legislation of Kievan Rus: tutorial]. Harkiv: Law.
10. Rabinovych, P. (2002). *Osnovy` zagal`noyi teoriiy prava ta derzhavy: Navch. posibny`k*. [Fundamentals of the general theory of law and state: tutorial]. LILEYA, Ternopil.
11. Sichy`ns`ky` j, V. (1991). *Chuzhy`nci pro Ukrayinu*. [Strangers about Ukraine]. Lviv: Slovo.
12. Ty`shhy`k B., Boyko I. (2015). *Istoriya derzhavy i prava Ukrayiny: akad. kurs: pidruchny`k* [History of the state and the law of Ukraine: academic course, Tutorial]. Kiev.
13. Shodra, O. (2016). *Istoriya`chna geografiya Ukrayiny` vid najdavnishy`x chasiv do kincy XVIII stolittya* [Historical geography of Ukraine from the ancient times to the end of the XVIII century]. Lviv.
14. Shodra, O. (2014). *Ky`yivs`ka Rus: nevy`konane zavdannya suchasnogo pokolinnya istoriy`kiv* [Kievan Rus: Unfulfilled task of the modern generation of historians]. *Rus–Ukrayina. Tutorial «Xudozhnya kul`tura Ukrayiny»*, No. 4. Lviv.

**THE POSITION AND ROLE
OF THE KYIVAN RUS' STATE IN THE CENTURIES-OLD
HISTORY OF UKRAINIAN STATE-BUILDING**

I. Boyko

*Ivan Franko National University of Lviv,
1, Universytetska Str., Lviv, Ukraine, 79000,
e-mail: boyko.ist@ukr.net*

The place and role of the Kyivan Rus in the centuries-old history of Ukrainian statehood are analyzed. The main attention is paid to the fact that the Kyivan Rus was the first state created by Ukrainians. The Rosy, Rusyns, Ukrainians are historical ethnonyms of one Ukrainian nation, in the language of which is Ukrainian, known from the VII century. The formation and development of the Kyiv Principality with the center in Kyiv was a logical result of the internal socio-economic and political development of the Eastern Slavs - the original Ukrainians. The unification within the limits of one Kyivan Rus state gave the Eastern Slavs the opportunity to defend their lands from the attacks of foreign powers and nomadic peoples (in the east and south – from the Pechenegs and Cumans, in the north – from the Varangians, in the west – from the Polish and Hungarian kings, in the south – from Byzantium). The victory of the Kyivan troops over the nomads also saved the West European states from the Turkic invasion.

It is emphasized that the Kyivan Rus state in the form of government was considered a medieval monarchy and power in it was carried out on the principle of the suzerainty-vassalage. The relations of suzerainty-vassalage, typical for Europe, especially of its West, acquired here the completed forms, since the power of the Grand Duke over the domain princes, as well as power of the latter over the nobility was minimal. Although the Kyivan prince was a chief, Grand Duke of the entire state, but with the development of medieval relations between Kyiv and local princes the inter-princely agreements were signed, the so-called cross-scribing letters.

The Kyivan Rus State – Rus' had the most important features of the state: its territory, the basis of which consisted of modern Ukrainian lands and the name of what is mentioned in the Chronicle, interstate agreements – «our land began to be called Rus'», which testified to the beginning of political identification and, accordingly, was considered one of the important signs of the existence of the state. The formation of the state has gone a long way to its evolution. Its main stages were the identification of the first state (state establishment) with the name of the ruling tribe, then the use of the words «land», «power», etc., and in new times – «nation» (people) to indicate the name of the state.

It is emphasized that the Kyivan Rus state had a developed system of state authorities. The organization of state power and society in the Kyiv-Rus' state corresponded to the European model of that time. The supreme state power belonged to the prince, who carried out its most important functions - legislative, executive, judicial. Prince also headed the army, owned a significant state apparatus. He had the right to collect taxes, issue coins and order the treasury.

Kyivan Rus' State – Ukraine-Rus' was one of the largest and most powerful states of the early Middle Ages, and had a significant influence on the cultural, political and state-building processes in Eastern Europe. This medieval Ukrainian state had achieved significant political and legal development and, at the level of law, economics and culture, had become one of the most advanced countries of that time in Europe. Subsequently, an equally powerful Galicia-Volyn' state, which also occupies an important place in the history of Ukrainian statehood, became the embodiment of the state idea of the Ukrainian people.

*Стаття: надійшла до редакції 07.02.2019
прийнята до друку 21.05.2019*